

Osvícenství v Rusku

Pro Rusko je v průběhu dějin charakteristické poměrně značné ekonomické, politické i civilizační zaostávání za zbytkem evropských států. Toto všeobecné konstatování ale neplatí v žádném případě absolutně a bezvýtku. XVIII. století bylo i v Ruské říši dobou, kdy se naopak civilizační vývoj dostal na srovnatelnou úroveň se západoevropskými státy, dobou kdy se špičky ruské společnosti dostaly pod silný vliv osvícenství a s ním spojenou tendenci k posílení a sekularizaci státu, potlačení vlivu církve a východu za rámec náboženského vidění světa. Objektivně si mocenský vzestup Ruské říše vynucoval i snahu imponovat cizině i obyvatelstvu vlastní země i jinak, než vojenskou silou a započal poměrně prudký import módních forem přepychu ze Západu, především z Francie. Racionalismem osvícenství bylo ovlivněno mnoho příslušníků šlechty včetně carevny Kateřiny II. – důležitou roli prostředníka při šíření pokrokových idejí a kulturních forem sehrávala pochopitelně mimořádná obliba francouzské kultury a jazyka, která po smrti cara Petra I. Velikého vystřídala převažující vliv kultury německé. Vláda Petra zasadila tvrdý úder tradiční kultuře a myšlení Rusi. Petr bezohledně modernizoval státní správu, otevřel špičky společnosti vlivům západní kultury a myšlení a došlo k poměrně rozsáhlému, i když často poměrně povrchnímu poevropštění vládnoucí třídy Ruska. V měřítku dříve nemyslitelném se především na carském dvoře stalo módou a přímo příkazem doby napodobovat západní (především francouzské) oblékání, styl, myšlení i jazyk. Postupně se rozdíl mezi vyššími třídami a lidem v jazykovém, ale i kulturním ohledu tak vyhranil, že ve své společnosti mluvily tyto vrstvy výhradně francouzsky, a s lidem, málo a nerady, rusky. Teprve Puškin pak sehrál konečně úlohu ruského Danta a přiměl s konečnou platností i nejvyšší vrstvy a akademickou inteligenci, aby uznali perspektivnost ruského jazyka jako jazyka *všech vrstev*.

Teprve v XVIII. století došlo k závažným změnám ve společenské struktuře; proběhlo určité probuzení širších vrstev obyvatelstva a konečně se konstitovala šlechta, aristokracie jako *stav*, nejen s povinnostmi k panovníkovi a státu ale také s konkrétními *právy*.¹ V době, kdy páteří hospodářství bylo obilnářství a zemědělství, byla hlavní ekonomickou silou šlechta a statkáři a v této době to státní ideologie začíná reflektovat. Rozvoj obchodu podnítil peněžnictví a snahu akumulovat bohatství. „Stará“ šlechta, která byla zaměřena na spotřebu, byla postupně nucena přehodnotit své hodnotové žebříčky a zamyslet se také nad ekonomickými otázkami, nad hospodařením, nad možnostmi zvětšování výnosů. Prudký růst zahraničního obchodu vedl ke vzrůstu zájmu o Evropu, s nímž se začal stále více pojít životní zájem vysokých vrstev šlechty i zárodečné buržoasie.

Jako státní ideologie se konstitoval *osvícenský absolutismus*, který odrážel změny poměru sil mezi společenskými třídami a odrážel tyto změny v politické struktuře. Byrokratický centralismus značil především sjednocení a formulování jednotného národního zájmu na úkor lokálních, stabilní vnitřní trh, pevnou měnu. Svazek dynastie a byrokracie k sobě pevně poutal hospodářsky nejzdatnější část šlechtictva. Osvícenský absolutismus znamenal ovšem též pokračující tlak proti omezeným, místním zájmům i jakýmkoli alternativním mocenským centrům. V Ruské říši osvícenský absolutismus ve vlastním zájmu aktivně podporoval vzestup nejaktivnější a nejzdatnější část šlechty, která měla vytvořit vrstvu zdatných hospodářů, o něž by se opírala ekonomika země. V Rusku, na rozdíl od zbytku Evropy, šlo o vrstvy nezformované, pevně nezorganizované, sestávající z rodové i služebné šlechty, jež měla zájem na pořádku, dále ze statkářů, nejšikovnějších kupců a z náznaků první razočinské inteligence. Už Petr Veliký si velmi dobře uvědomoval důležitost stabilní ekonomiky pro moc státu a systematicky na tomto úkolu pracoval, stejně jako následovníci, především pak Kateřina II.

Kultura, tedy filosofie a literatura participující na kulturním rozkvětu zbytku Evropy se mohla objevit díky těsnějším svazkům se zahraničím a jejich přímou podporou. Vzrostla tendence k náhře, k rozvoji kultury, která měla sociálně-psychologický motiv, totiž snahu imponovat, dokazovat lesk a moc státu i aristokracie, o níž se opíral. Panovnická okázalost, přepych velmožů i církve, propracovaná etiketa a přísná společenská pravidla, bohatost kulturních forem, to byl především nástroj působení na masy. Tak si počínal Ludvík XIV. Při upevňování své moci a tak si počínalo i centrum moci zmohutnělého Ruska – dvůr a nejvyšší aristokracie, o níž se opíral. Začal prudký import módních forem přepychu. Obrovské prostředky, vymáčkane z rolnictva, se vydávaly italským architektům, ale i dekorátorům, malířům, sochařům, kuchařům, státníkům a kadeřníkům z celé Evropy. V Rusku byl ovšem rozpor mezi zjemnělou, přejatou dekorativní formou a vnitřní nekulturností a

¹ Ruští historici obvykle nenazývají sociální skupiny Moskevského státu existující do XVIII. století *stavy*, neboť z definice pojmu plyne chápání stavů jako různých sociálních skupin, vymezených právě svými (různými) *právy*. V Moskevském státu existovala různost v povinnostech k panovníkovi, avšak „rovnost“ všech skupin (od špiček bojarů až po posledního nevolníka) v neexistenci garantovaných práv před samovládcem. Jinými slovy: nejvyšší šlechtic říše byl ve vztahu k velkoknízeti (později carovi) stejně bezprávný jako poslední nevolník říše. Tuto situaci změnila s konečnou platností Kateřina II. Tzv. *darovací listinou měšťům a darovací listinou šlechtě*, v nichž poprvé definitivně potvrdila garanci rady práv šlechty, které nesměly být narušovány. K otázce existence či neexistence stavů v Moskevské říši viz Жуковский, С.Т., Жуковская И. Г.: *Россия в истории мировой цивилизации. IX-XX вв.* Москва 2000, с.115.

barbarstvím podstatně větší než v Evropě. Vliv osvícenství, jako nástroje kritického myšlení, se v Rusku se promítl především do podoby vznikající ruské literatury a literární kritiky.

Sociální zakázka okázalosti dvora a aristokracie se týkala i literatury, a to především dvou jejích forem, které byly v XVIII. století převažující: *ódy a tragedie*. Součástí okázalosti dvora cara i předních velmožů byl i dvorní šašek, básník pějící patetickou chválu na své chleboďárce, recitující vždy nový, vzletný a pečlivě vycizelovaný chvalozpěv při vhodných příležitostech. Dalším ze skvělých způsobů velkosvětské zábavy se v této době stalo i divadlo, především ve formě *klasicistní tragedie*.²

Vládnoucí třída v Rusku, stejně jako v ostatních monarchiích 18. století požadovala především velebení sebe sama. Na Západě ovšem byly formy propracovanější, vkus jemnější (stačí jen srovnat úroveň např. úroveň her Kantémira, Sumarokova a řekněme Corneille, Racina, Moliéra), buržoasie i inteligence početnější. V Rusku byl vliv měšťanstva zcela nepatrný, básníci, myslitelé neměli žádnou oporu ve společnosti ve střední třídě (význam řekněme města pro Moliéra, kláštera *Port-Royal* pro Racina, *frondy* pro Corneille), nedostávalo se živných zdrojů organicky vyrostlé tradice tradice. I proto ruský klasicismus a osvícenství bylo ubohou nápodobou francouzského. Ódy, pateticky deklamované na carském dvoře byly nabubřelé a plytké, tragédie je možné označit za bezdeché plagiáty; divadelní hry celkově (snad s určitou výjimkou komedií Fonvizina) pouze kopírovaly svou formou i obsahem úspěšné francouzské vzory.³ Učitelem ruské estetiky té doby byl Boileau a jeho práce *Art Poétique*, v níž hájil klasicismus v antickém hávu, do nějž se později ve Francii zahalila též revoluce, direktorium a císařství. Boileau miloval antiku a antický styl považoval za vrchol rozumu. Co ovšem ve Francii bylo skutečně vysokou, vycizelovanou kulturou, vynikající formou a zpracováním (pokud ne obsahem), to v Rusku bylo hrubým přejímáním a matným odrazem.

Problémem v Rusku byla neexistence hluboké a nepřerušené tradice kulturní. Poevropštělá vládnoucí třída, neuměle napodobující francouzský *bon-ton* neměla s původní staroruskou kulturou, vázanou velmi silně na vrstvy rolnictva a lidové pravoslaví téměř žádné vazby. – Mimo propasti v tradicích, zvycích, obyčejích, hodnotovém žebříčku a s rozmachem francouzštiny slouživší coby *lingua franca* vyšších vrstev pak ani jazykově neměly špičky šlechty a byrokracie s masou obyvatelstva v zásadě nic společného. Ostatně užití lidového jazyka ve vyšších vrstvách bylo podvazováno i nerozvinutostí samotného ruského jazyka. V této době byl ruský velmi chaotický a neuspořádaný, mísily se v něm církevně-slovanské výrazy, kancelarismy a přejímky z němčiny, barbarismy s dialektovými slovy. Teprve r. 1757 objevuje se první ruská gramatika (zásluhou Michaila Lomonosova), usilující vtěsnat hrubý, živelně vznikající proud živého ruského jazyka do pevné formy.

Církev, sehrávající pro formování národních kultur pozitivní úlohu zvláště v protestantské Evropě, měla svůj vlastní, již pevně fixovaný a postupem času stále méně srozumitelný církevně-slovanský jazyk a nemohla tak vývoji ruského jazyka pomoci. Církevní slovanština nebyla schopna posloužit základem pro nový jazyk národní (jak tomu bylo například u Lutherova překladu Nového zákona, který de facto zafixoval moderní německý jazyk; v českém prostředí mělo stejný význam vydání Bible Kralické) ani zprostředkovat antickou kulturu, jak toho byla schopná naopak latina.

Důležitým motivem přejímání západních forem bylo všeobecné (byť mnohdy neobyčejně povrchní) *západnictví*, nikoli ve smyslu poměrně ucelené filosofické doktríny, jak ji známe později, ale jako živelná tendence učit se západoevropskému politickému, hospodářskému a kulturnímu stylu. Proto se poměrně intenzivně překládala a dovážela literatura a zahraniční, převážně francouzské kulturní formy se přizpůsobovaly ruskému chápání. S touto tendencí byl i spjat postupný růst nacionálního, národního cítění, podmíněný třídním instinktem vládnoucích tříd, tedy i zprvu neumělá snaha o národní tvářnost. Snaha o vliv upevnění a očištění mravů, purismus typický pro třídy na vzestupu (v případě Ruska šlechty) vytvářel tlak na vznik didaktické, poučné literatury, která by v nové době fixovala mravní normy. Tento úkol si dobře uvědomovala celá pokroková veřejnost, počínaje carevnou Kateřinou. Ruská klasicistní publicistika, v první řadě nesoucí význam moralistní, velmi snadno přecházela v beletrii a didaktickou satiru, která plodila i satiru poetickou a *komedii*. Právě v komedii začal probleskovat nový typ morálky, již vypracované buržoasii, či těmi elementy statkářů, kteří jí stáli nejbližší. Objevují se nové morální hodnoty, šetrnosti, pracovitosti, praktičnosti, vědychtivosti na místo tradiční zbožnosti (благочестие) a pokory; tj. v oblasti etiky se i v Rusku objevuje typ umírněného puritanismu, jež je typický pro myšlení evropského měšťanstva té doby.⁴

² první ruské divadlo s profesionálním hereckým souborem se objevuje až r. 1750 pod vedením Alexandra Pavloviče Sumarokova.

³ Viz Lunačarskij, A. N.: *Ruská kritika od Lomonosova k předchůdcům Bělinského*. In: *Stati o umění. Dějiny kritiky, západoevropská literatura, ruská a sovětská literatura*. Odeon: Praha 1977, s. 27.

⁴ Mezi hodnotovými žebříčky příslušníka vyšších vrstev Ruské říše v XVII. a v XVIII. století se nachází zásadní přelom. Ještě Simeon Polockij, klasický představitel ruského baroka (formou podobného baroku evropskému, nicméně založeného ještě na organickém rozvinutí ruské tradice) uvádí moralistní záměr své rozsáhlé básnické *sbírký Zahrada mnohokvětá (Vértograd mnogocvetnyj)* takto: *Nalezne zde mladý pro sebe zkracení sklonu k vášním a uhašení plamene zlosti a chťiče, osvobození od myšlenky o mnoholetosti a poukázání na svody tohoto světa oddalujícího od Boha. Nalezne zde starý přeměnu nemoci ve skutky duchovní poučení a připomenutí krátkosti věku a blízké smrti a jiných věcí posledních. Nalezne*

I v ruském osvícenství probleskl, byť jako proud zcela marginální, také vliv radikalismu a rovnostářství, pod vlivem kritického a revolučního myšlení ve Francii. Tímto nejkrajnějším ideálem demokracie a „republiky chudých“ se inspirovala nepatrná část ruské inteligence – především v osobě A. N. Radiševa. Liberální křídlo ruské aristokracie, nesměle koketující s omzenou kritikou nevolnictví a principů samoděržaví ovšem smetly následky pugačevské vzpoury a Velké Francouzské revoluce; konservativní křídlo se pak tím ochotněji přihlásilo k reakci.

Ruský jazyk byl jazyk byl po celé XVIII. a do I. poloviny XIX. století stále v zásadě jazykem vesnice a postrádal jemnější výrazové prostředky. Například teprve v XVII. století (!) vypracoval Antioch Kantemir základní filosofickou terminologii ruského jazyka. Moderní ruský jazyk se formoval (na rozdíl od českého) shora a byl dílem pokrokové aristokracie, charakterizované ovšem spíše pohrdáním vůči nižším vrstvám, jejich způsobům, životu a kultuře.

Toto období, tj. druhou polovinu XVIII. století lze označit i v Rusku za dobu rozchodu s církví, i se starým způsobem života určeným a vyjadřovaným skrze náboženství, který je tak drahý konzervativcům všeho druhu. „*V této době rostoucí úpornost mnoha členů ruské aristokracie v obraně univerzálně platných, přirozených zákonů představovala významný kontrast s předchozí duchovní atmosférou XVII. století.*“⁵ Síla sociální a vědecké emancipace spočívala v akceptaci nové teorie poznání, která se opírala o rozum, čisté *cogito*, které **jedine** (jak výslovně postulovali svůj výchozí axiom karteziáni) může posuzovat pravdivost či nepravdivost veškerenstva, jakož i svoji vlastní pravdivost. Rozum není z principu závislý na nějakém vnějším schválení, poněvadž rozum sám v sobě zahrnuje všechna zdůvodnění vlastní hodnověrnosti. – Tento princip moderní filosofie vyzdvihl René Descartes svým nejznámějším výrokem „*cogito, ergo sum*“ – myslím, tedy jsem. Neboli: rozumná substance charakterizuje a definuje sama sebe v procesu pojmového poznání. Druhým pilířem osvícenského myšlení byl pojem přirozeného práva jako axiomatického principu.

A konečně empirická filosofie postulovala význam čisté zkušenosti, vědeckých poznatků a byla schopná poskytnout i praktické ospravedlnění a užití pro společenskou praxi. Byla to filosofie schopná podepřít a odůvodnit potřeby vědy, vhodná pro zdůvodnění rychlých a radikálních změn dosud posvátného pořádku. Francouzská osvícenská filosofie nepovažovala za autoritu Boha, zprostředkovanou Církví, ani tradici – uznávala jen rozum⁶, to umožnilo první a rozhodující krok k psychologické emancipaci od náboženského rámce, a tím i od *ancient régime*.

Spolu s německými a poté především francouzskými způsoby, které napodobovala celé špička ruské šlechty, se tak s jen malým odstupem do jejich salónů dostávaly koncepce francouzských spisovatelů, jejichž myšlenky v první řadě podepíraly a zdůvodňovaly snahy ruské „gentry“ o emancipaci, o sebekonstituování jako třídy a s nimi se „propašovaly“ myšlenky i značně podezřelejšího obsahu. Pravda, sama carevna Kateřina II. byla poměrně dlouhou dobu v korespondenčním spojení s Voltairem a Diderotem a Montesquieovu knihu „*Duch zákonů*“ nazývala dokonce svou „*modlitební knížkou*“. Samoděržavná carevna, vládnoucí železnou rukou ohromně říší dokonce značně hrdě prohlašovala, že: „*svoboda je duší všeho světa, bez níž je vše mrtvé. Měla bych mít ráda slepou poslušnost k zákonům, ale já nepotřebuji otroky*“, což jí ovšem ani v nejmenším nebránilo v energické podpoře všestranného utužování nevolnictví, ani v brutálních represích proti volnomyšlenkářům v době revolučních událostí ve Francii. Mezi mimořádně populární autory mezi ruskou aristokracií byl již od 30. XVIII. století Montesquieu – jeho *Duch zákonů* byl ještě v 60. letech jedním z nejčtenějších děl osvícenství vůbec. Voltaire byl další z autorů velmi oblíbených nejen carevnou Kateřinou II., ale i mezi špičkami ruské aristokracie. Tento mistr ironie a satiry, který, ač sám nebyl originálním myslitelem, měl schopnost jednoduchého a vtípného výkladu všech základních tezí osvícenství a byl ve vysoké společnosti nesmírně oblíbený. Voltaire vyjadřoval snad nejhlasitěji ve své době protest proti bigotnosti a svatouškovství. I Voltairův skepticismus ve věcech víry, nesčetné množství bonmotů, které na toto téma poskytoval poprvé i v Rusku pootevřelo možnost dívat se i na cizí ideje bez podezřívavosti. S Voltairem se i v Rusku znovuobjevuje opět kritika náboženství, nyní však z racionálních, nikoli sektářských posic. „*Ironie, kritika tradic, uctívání přirozených principů, pokračující popírání veškeré individuální zodpovědnosti - to vše bylo aplikováno a rozvinuto právě v Rusku.*“⁷ Ze známých ruských autorů té doby např. A. Sumarokov napodoboval Voltairovy hry a jejich typické fabule - a měl nimi velký úspěch. Spisy Voltaira vyšly v Rusku ve 149 překladech, což bylo

zde urozený a bohatý léky protio neduhům svým: na hrdost pokoru, na lásku ke stříbru pohrdání stříbrem, na lakotu štědrost, na sebechválu moudré usmíření... Cit. In: Lichačov, D. S.: *Člověk v literatuře staré Rusi*. Praha: Odeon 1974, s. 158.

⁵ Tamtéž.

⁶ na rozdíl od osvícenství anglického, které stálo pod vlivem mnohem individualističtějšího protestantství. V Anglii došlo ke krizi náboženského vědomí podstatně dříve a v době nástupu průmyslové revoluce nebyla emancipace od církve, jež přirostla protináboženské náladě, (na rozdíl od katolické Francie) aktuálním tématem.

⁷ Clardy, J.: *Philosophical ideas of Alexander Radischev*. Vission press limited: London 1964, s.15

ve své době nejvíce překladů jednoho autora na světě. To zajímavým způsobem koriguje představu o Rusku jako o všestranně zaostalé a barbarské zemi.⁸

Mezi ruskou šlechtou v druhé polovině XVIII. století běžně kolovaly práce Montesquieua, Voltaira, Rosseua, Diderota, d'Alamberta, ale také už jen s malým zpožděním i práce Helvetia, Holbacha, Raynala, Mablyho a la Mettrieho, tedy díla mnohdy filosoficky i politicky velmi radikálního obsahu.

Musíme stále chápat, že vlastní ruská myšlenková kultura byla do této velmi chudá, omezená vlastně jen na komentáře cizích myšlenek a obohacení západoevropskými idejemi osvícenství pro ni představovalo zásadní přínos. Hloubka tohoto působení byla přímo závislá na nositelích osvícenských idejí. Helvétiova kniha *De l'Ésprit* (O duchu) během 18. století kolovala v salonech aristokracie v několika vydáních a jiné dílo Helvétia, *De l'Homme* (O člověku) bylo vydáno poprvé právě v Rusku, knížetem Golicynem krátce po Helvétiově smrti. Poprvé se ruská šlechta mohla seznámit s teoretickým materialismem a filosofickým ateismem - i když jen v mechanickém podání. Podle francouzských osvícenců by společnost měla být organizována tak, aby přinášela maximální prospěch co největšímu počtu lidí. Důležitá součást učení francouzských materialistů, totiž neexistence přirozené nadřazenosti jednoho člověka nad druhým, mohla být aplikována na sociální skutečnost Ruska, která byla naopak charakterizována propastí masou nevolníků a šlechtou a statkáři. Pro dějiny osvícenství v Rusku je důležitý rok 1767, kdy byla přeložena částečně francouzská Encyklopedie, která sdružovala pohledy Rosseua, Voltaira a Helvétia a dodávala jejich ideám podobu relativně komplexního myšlenkového systému. Na redakci Encyklopedie se podílel jiný vynikající myslitel, totiž Denis Diderot a část jí pomáhal vypracovat i d'Alambert. Právě v této době se v šlechtických salonech v Rusku stalo módou diskutovat materialismu, svobodné vůli, samovládě, nevolnictví a dokonce i o revoluci... V divadle se staly módou Diderotova dramata *Père de famille* a *Fils naturel*.⁹ Autor těchto her, Denis Diderot prožil v Petrohradě několik měsíců a byl srdečně přijat carevnou. Diderotův materialismus pak revidoval a upřesnil Holbach.

Vlastní ruské osvícenské myšlení bylo relativně chudé na nové ideje, přesto již však řadu převzatých koncepcí bylo schopno svébytně přepracovat. Ruští příznivci osvícenství jako *Dmitrij Sergejevič Aničkov* (1733-1788), *Semjon Jefimovič Děsnickij* (+1789), *Ivan Andrejevič Treťjakov* (+1776), *Denis Ivanovič Fonvizin* (1745-1792), *Pafnutij Ivanovič Baturin* (1740-1803) a *Nikolaj Ivanovič Novikov* (1744-1818) začínali v této době, s odvoláním na francouzské osvícence, opatrně kritizovat nevolnické zřízení a celou feudální soustavu, o níž se Ruská říše opírala. Součástí carské svity i po smrti Petra Velikého zůstávala tzv. „učená družina“, skupina myslitelů, jako byli historik *Tatiščev*, či teolog a spisovatel *Feofan Prokopovič*, která se živě zajímala o západoevropské myšlení.

Na carském dvoře mezi ruskými osvícenci vynikl *Antioch Dmitrijevič Kantěmir* (1708-1744), který je (kromě řady plagiátů Voltairových satirických her a neuvěřitelného množství dosti špatných básní) autorem základů filosofické terminologie v ruštině. Zavedl například termíny „pozorování (наблюдение), pojem (понятие), princip (начало), soustředění (сосредоточение) atd. a současně s dalšími členy „učené družiny“ zastával názor, že úkolem filosofie je podávat poznání přirozených věcí. V této době již učení o „dvojí pravdě“, tj. pravdě náboženské a pravdě filosofické, relativně pevně zapustilo kořeny i v Rusku. *Michail Vasiljevič Lomonosov* (1711-1765) byl další mimořádně významnou postavou nejen v evropském osvícení, ale i v Rusku. Stejně veliký význam měl i pro otevření lidového jazyka pro potřeby literatury a vědy a vypracování literární teorie založené na koncepci tří stylů. Lomonosovovi ódy jsou dodnes čitelné a snesou do jisté míry srovnání s klasickými díly francouzského klasicismu (Malherbe, Boileau).¹⁰

Na druhé straně, přes všechny názorové posuny a evropský vzhled ovšem ruská společnost byla i nadále charakteristická všeobecným otroctvím a sveráznou „rovností v bezprávnosti“. V ní si nikdo nebyl jist ani životem, ani hřbetem, ani majetkem, počínaje sedlákem a konče carským oblíbencem, jenž rozhodoval o osudu mas. Otročká poniženost, hanebné pochlebování a patolizalství se považovaly za nejlepší lidské kvality, za projev rozumu a praktických schopností, zatímco zvířecí krutost vůči níže postaveným byla příznakem charakteru a vzbuzovala hlubokou úctu. Mohlo několik humánních a skeptických formulek francouzských osvícenců, nepodepřených žádnými znalostmi, rázem proměnit mravy, zvyky, zájmy, a názory, jež se vyvíjely celá staletí? Východiskem z nouze (nejen materiální) pro ruského intelektuála té doby, byla možnost dostat se pod záštitu nějakého liberálního velmože, jemuž ovšem sloužil jako zábavná součást jeho svity. Samozřejmě existovala i šlechta, která dobře a pečlivě hospodařila a *de facto* sdílela buržoasní ideály. Právě tyto pokrokově naladěné aristokraty se přičiňovali celé XVIII. století, aby myšlenky osvícenců ovládly vyšší vrstvy ruské společnosti. V Rusku ovšem šíření osvícenských myšlenek stále naráželo na skutečnost, že ruská šlechta pouze substituovala roli buržoasie, která téměř neexistovala a pro šlechtu z hlediska jejich vitálních zájmů bylo

⁸ Clardy, J.: *Philosophical ideas of Alexander Radischev*. Vission press limited, London 1964. s.13

⁹ Clardy, J.: *Philosophical ideas of Alexander Radischev*. Vission press limited, London 1964. s.17

¹⁰ V. G. Bělinskij nikoli nevístižně označil *Ódu na dobytí Chotina* M. V. Lomonosova, napsanou v ruštině (r.1735), za zrod (moderní) ruské literatury.

osvícenství záležitost převážně *módy*. A ta se může změnit. V této době byla vznikající vrstvička inteligence zcela závislá na bohatých aristokratech, neboť čtenářů a mecenášů z řad měšťanů takřka nebylo. Koneckonců postavení spisovatele, myslitele v Rusku bylo po celé XVIII. století podstatě na úrovni příživníka, patolizala a placeného šprýmaře, haštefícího se svými kolegy.¹¹

Vliv evropského osvícenství ve své nejprogresivnější podobě je jednoznačně patrný na myšlení *Alexandra Nikolajeviče Radiščeva*, kterého sice také ještě nelze označit za originálního filosofa, ale který jako první se v Rusku stal propagátorem filosofických koncepcí jednoznačně osvícenského charakteru. Pokud jeden z autorů zabývajících se Radiščevovým životem a myšlením nazval svou rozsáhlou biografii věnovanou Radiščevovi *První ruský radikál*¹², je to adekvátní ocenění významné role tohoto myslitele pro celé pozdější ruské myšlení i poklona jeho mimořádné myšlenkové i osobní odvaze. Právě Radiščev bývá považován za vůbec prvního příslušníka ruské inteligence- Ivanov-Razumnik označil jeho počáteční pasáž z jeho románu *Putování z Petrohradu do Moskvy (Путешествие из Петербурга в Москву)* za symbolický zdroj ruské inteligence.¹³ Radiščev vyjádřil otevřeně radikální názory pokrokové šlechty, její snahu o vlastní emancipaci, odrazil ve svém myšlení její silné i slabé stránky. Alexandr radiščev se stal vedle propagace osvícenských idejí též nositelem velmi významného psychologického rysu ruské inteligence – tradičního, v pravoslavné tradici ostatně silně zakořeněného sociální citění a z něj plynoucího *pocit viny* před trpícími nevolnickými vrstvami lidu. Specificky ruským rysem byla emancipační a osvícenská role šlechty, která ideologicky nahrazovala buržoasii, jež v Rusku té doby ještě neexistovala coby zásadnější společenská síla.

Radiščev převzal myšlenky osvícenců, které přepracoval, a v ruském prostředí představil současně kontinuitu i mimořádně radikální rozchod s tradičním církevně-slovanským myšlením. Naopak překvapivě málo se na Radiščevovi odrazilo německé prostředí a myšlení, s nímž měl přímou zkušenost z dob svých studií v Heidelbergu, kde studoval na právnické fakultě, mj. i tzv. „praktickou filosofii.“¹⁴ Ve svém díle využil znalosti, odnesené z přednášek Christiana Harweho (1742 – 1798), jemuž složil hold ve své nejvýznamnější filosofické práci *O člověku, jeho smrtelnosti a nesmrtelnosti*¹⁵ i Ernsta Platnera, jiného vynikajícího vědce a myslitele.

Pilířem Radiščevova filosofického myšlení se stala koncepce *přirozeného zákona*, který je v souhlasu s přirozeným zákonem vesmíru. Jde vlastně, přes racionalistický obal, o filosoficko-theologickou koncepci, jakýsi pevný základ, na němž je vystavěn celý systém. Přirozený zákon na rozdíl od zákonů lidských je věčný a neměnný, je axiomatem, z něž může být odvozena absolutně platná mravnost; koncepce světa a člověka v něm jako *rozumného řádu* a co je nejdůležitější, je poznatelný rozumem. Vesmír je harmonický, ovládaný a proniknutý božskou moudrostí - přirozený zákon je zákon Boží (což je rozdíl oproti koncepcím francouzským).¹⁶ Je pravda, že stát a lidské právo je stvořeno člověkem, nikoli však zákon přirozený, který se právě francouzští osvícenci (podle Radiščeva) mylně snažili dovodit z lidského rozumu. Idea práva a morálního závazku vyplývá pak přirozeně právě z onoho přirozeného zákona.

Hlavní oblastí zájmu Radiščeva je především otázka svobody, která plyne z velmi vyostřeného sociálního citění, které je mu vlastní. Radiščev tedy zdůvodňuje svobodu jednotlivce, ovšem vychází z principů theologických, náboženských.

Člověk dostal od Boha svobodnou vůli, může se tedy sám rozhodovat mezi dobrem a zlem, a určuje si sám cestu ke spáse. Nevolnictví, jako hrubá forma vlády člověka nad člověkem brání v rozhodování o vlastní spáse, brání nevolníkovi v rozhodování o svém pozemském osudu - v tom spočívá hlavní ohavnost a

¹¹ Dokladem toho je rozsáhlá korespondence tehdejších ruských spisovatelů a básníků, spočívajících v zásadě duplikách vrchnosti a nekonečných stížnostech jednak na bídu a jednak intriky svých kolegů. Např. i Alexandr Sumarokov, který patřil k nejžádanějším autorům Ruské říše si opakovaně stěžuje v četných prosebných listech knížeti Potěmkinu na bídu, v níž je nucen žít a tvořit. Mecenáši této první vrstvy ruské inteligence umělci upřímně pohrdali a velmi často je pro zábavu štváli jednoho proti druhému.

¹² Lang, David Marshall: *The First Russian Radical. Alexander Radischev 1749-1802*. London: George Allen&Unwin ltd. 1959.

¹³ Сгов. Иванов-Разумник, Р. В.: *История русской общественной мысли, т. I-II*. Ст. Петербург 1907. V této zásadní práci zabývající se z větší části dějinami ruské literatury, zkoumá autor dějiny ruské kultury coby boj dvou nezávislých, mimo-třídních společenských skupin – inteligence a měšťanstva.

¹⁴ Lang, David Marshall: *The First Russian Radical. Alexander Radischev 1749-1802*. London: George Allen&Unwin ltd. 1959, 45.

¹⁵ Viz Radiščev, A.N.: *O člověku, jeho smrtelnosti a nesmrtelnosti*. In: *Výbor z díla, sv.2*. Slovanské nakladatelství: Praha 1952, s. 267.

¹⁶ Clardy, J.: *Philosophical ideas of Alexander Radischev*. Vission press limited: London 1964, s.68 –69.

nepřirozenost stavu nevolnictví.¹⁷ Pokud není následován přirozený zákon, celá společnost se promění v jeden vojenský tábor. „*jestliže je člověk připoután k věcem (pozemskému osudu, tělu), jež jsou nezbytné k naplnění jeho duchovního osudu (spásy) a jestliže má právo naplnit svůj pozemský osud, má také právo na svobodu nezbytnou k tomuto záměru.*“ V autoritářské společnosti osud individuálního člověka nemůže být naplněn. Nejvyšším cílem společnosti musí být zajištění svobody pro každého, neboť každý člověk musí dostat individuální svobodu, aby v sobě mohl vypěstovat božského ducha (božskou jiskru). Na rozdíl od státu považoval Radiščev rodinu za nesoucí pečeť božské moudrosti Stvořitele, za součást přirozeného zákona, který je nejlepším možným. Velkým pokrokem oproti konzervativnímu chápání různé hodnoty lidí byl Radiščevův názor, že přirozený zákon svobody vyžaduje též právo na majetek – neboť majetek zajišťuje významný díl svobody, což platí i pro nevolníky. Příroda a věci v ní (aniž by rozlišoval přírodní statky a zboží) je předurčena k užívání člověkem (srv. 1 M 1,28-29). Součástí přirozeného zákona je tedy i právo na soukromé vlastnictví. Stát má pečovat pouze o obecné blaho, jež je naplnitelné pouze skrze následování přirozeného zákona.

Radiščev theologicky dovozuje právo člověka na život (který mu byl dán Bohem), osobní svobodu a zajištění práva na užívání těch materiálních statků, které potřebuje – tento soubor představuje *přirozená práva člověka*. Právo národů na autonomii je pak pouze odvozením a prodloužením přirozeného zákona

Je nápadný rozdíl mezi výkladem Radiščeva jako filosofického materialisty a politického radikála, zejména mezi sovětskými odborníky a idealisty a liberála mezi západními rusisty. Jsme toho názoru, že podobné divergence jsou záležitostí historického rámce - v kontextu ruské společnosti byl Radiščev zcela nepochybně radikál srovnatelný s jakobíny – nikoli literou, ale svým poměrem k ruské politické a společenské skutečnosti. Mnoho názorů na Západě samozřejmých bylo v Rusku doslova myšlenkovým dynamitem.

Je nepochybné že Radiščev eklekticky spojoval filosofický idealismus (který byl primárním základem jeho myšlení), tak některé materialistické a racionalistické koncepce francouzského osvícenství. Převážně je jeho myšlení zcela osvícenské – v své důvěře v rozum jako nejvyššího arbitra pravdivosti, rozum schopný emancipovat člověka od přírody a založit vědu coby nástroj poznání.

Použitá literatura:

Clardy, J.: *Philosophical ideas of Alexander Radischev*. Vission press limited: London 1964.

Lang, David Marshall: *The First Russian Radical. Alexander Radischev 1749-1802*. London: George Allen&Unwin ltd. 1959, 45.

Иванов-Разумник, Р. В.: *История русской общественной мысли, т. I-II*. Ст. Петербург 1907

Lunačarskij, A. N.: *Ruská kritika od Lomonosova k předchůdcům Bělinského*. In: *Stati o umění*.

Dějiny kritiky, západoevropská literatura, ruská a sovětská literatura. Odeon: Praha 1977, s. 9-49.

Жуковский, С. Т., Жуковская И. Г.: *Россия в истории мировой цивилизации. IX-XX вв.*

Москва 2000

Polívka, J.: *Alexander Radiščev*. Český čas historický, roč. XII, 1906.

Radiščev, A.N.: *O člověku, jeho smrtelnosti a nesmrtelnosti*. In: *Výbor z díla, sv.2*. Slovanské nakladatelství:

Praha 1952, s.149-290. (Předmluva I. J. Ščipanova, s.137 – 147); О человеке, о его смертности и бессмертии.

с. 287-418. In: Радищев, А. Н.: *Избранные философские и общественно-политические произведения*.

Москва Государственное издательство политической литературы 1952.

Кострова, М. И.: *Радищев в русской критике*. Москва 1952.

Mohylová-Pilzová, J.: *Radiščev jako filosof a sociálně-politický myslitel*. Universita Karlova, Praha 1950.

Gorbunov, M. A.: *A. N. Radiščev*. Slovanské nakladatelství, Praha 1951.

Kozmin, M. B.: *A. N. Radiščev, hlasatel ruské revoluce*. Slovanské nakladatelství, Praha 1951.

Lichačov, D. S.: *Člověk v literatuře staré Rusi*. Praha: Odeon 1974.

Peter R. Schuster

20.4. 2006

¹⁷ Clardy, J.: *Philosophical ideas of Alexander Radischev*. Vission press limited: London 1964, s. 72.
